

*Скуріхін С. М.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню розуміння правового мислення як явища правової дійсності, аналізу основних підходів до його класифікації. Встановлено, що мислення – це процес відображення в людській свідомості складних зв'язків і стосунків між предметами і явищами об'єктивного світу. Правове мислення є важливим компонентом правової культури індивіда. Його варто розглядати як феномен правової сфери духовного світу людини, процес розуміння соціально-правової дійсності, що оточує індивіда, результатом якого є, з одного боку, бажане і позитивне право, з іншого – комплекс правових знань, звичок і стереотипів поведінки, що формується й інституціоналізується у правовій свідомості та юридичному світогляді людини.

З'ясовано, що в сучасній літературі існують різні класифікації правового мислення. Поширені в юриспруденції підстави поділу правового мислення залежно від: характеру завдань, що вирішуються; глибини відображення правової дійсності; видів юридичної діяльності. Визначено, що поділ правового мислення за рівнями дозволяє виділити дві його інтуїтивно-рефлексивні форми: мислення у праві і мислення про право. З'ясовано, що у процесі суспільно-історичного розвитку формуються різні парадигми і стандарти правового мислення. Наприклад, у системі романо-германського й англо-американського права.

Особливу увагу у статті приділено розподілу правового мислення залежно від ступеня раціональності. За цим критерієм виділяють: логічне (дискурсивне) та інтуїтивне правове мислення. Логічне (дискурсивне) правове мислення опосередковано логікою міркувань, а не сприйняття. У його основі лежить формалізований процес отримання юридичної істини, обумовлений логічними законами і правилами, суворе дотримання яких дозволяє отримувати несуперечливі й обгрунтовані судження. Інтуїтивне правове мислення – це мислення на основі безпосереднього чуттєвого сприйняття і безпосереднього відображення правових явищ. Це ірраціональне, несвідоме явище, що не піддається логічному опису. Воно спирається на наявну в людини здатність, не вдаючись до міркування, раптово відкривати істину, побачити суть явища, знайти рішення проблеми.

Проведений аналіз дозволяє глибше проникнути у тканину правового мислення, усвідомити багатогранність цього феномену, дослідити його різні прояви, уникнути термінологічної плутанини, методологічної невизначеності.

Ключові слова: мислення, правове мислення, класифікація правового мислення, дискурсивне правове мислення, інтуїтивне правове мислення.

Постановка проблеми. Для будь-якої науки надзвичайно важливо мати уявлення про ті інтелектуальні процедури, які генерують процес отримання знання, тобто про мислення, предметом якого є певна частина навколишнього світу.

З поняттям мислення пов'язують спосіб пізнавальної діяльності людини із задоволення своїх потреб у знаннях про світ, про інших людей, про себе, у спілкуванні і передачі досвіду від одних поколінь іншим. Мислення зосереджує і реалізує творчий потенціал людини, виробляє нове знання, забезпечуючи прогнозування й ухвалення рішень, аналіз і вирішення проблемних ситуацій. Питання, пов'язані із правовим мисленням, мають величезне значення у професійній юридичній сфері, тому формування в майбутніх юристів правового мислення, розуміння його механізму надзвичайно важливо в системі юридичної освіти. Усе це актуалізує вивчення розумової діяльності у сфері права, підкреслює необхідність аналізу різновидів правового мислення з метою більш глибокого розуміння його сутності.

Питання правового мислення теоретично розробляли такі вчені, як: І. Андрушко, П. Баранов, Ю. Боруленков, В. Братасюк, Т. Губасва, В. Гуляхін, М. Давидова, Д. Зиков, А. Жалінський, В. Кур'янов, А. Мордовцев, Ю. Оборотов, О. Овчинников, О. Орлова, В. Розін та ін. Проте аналіз наукової літератури свідчить, що сьогодні відсутній єдиний підхід до класифікації правового мислення.

Мета статті – систематизація запропонованих різними авторами підходів до класифікації правового мислення, а також характеристика основних його видів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі свого життя людина постійно освоює нові предмети та явища, невідомі їй властивості, зв'язки і відносини в навколишньому світі. У такій ситуації в неї виникають питання, на які не можна отримати відповіді шляхом безпосереднього сприйняття тих або інших об'єктів і відтворення того, що вже відомо про них.

Безпосереднє, чуттєве відображення, що здійснюється індивідом у відчуттях і сприйняттях, виявляється недостатнім для правильного орієнтування у природному і соціальному світі. У пошуках відповідей на питання людина навчилася вдаватися до уявних дій із об'єктами та їх образами у свідомості. Від безпосереднього споглядання вона зуміла перейти до розуміння їхньої суті, розкриття їхніх закономірних зв'язків і відносин. Цей психічний процес пізнання й ідеального перетворення дійсності, пошуків нового і є мислення. У процесі мислення людина піднімається від конкретного до абстрактного, від особливого до загального, потім знову повертається до конкретного, але вже будучи збагаченою знанням загального, багатосторонніх зв'язків предметів і явищ навколишнього світу [1, с. 128].

Звичайно мислення розглядається як процес відображення в людській свідомості складних зв'язків і відношень між предметами і явищами об'єктивного світу [2, с. 61].

Мислення як функція людського мозку – це соціально зумовлений процес. Воно розвивається у праці, спілкуванні з іншими людьми. Джерелом мислення і його кінцевою метою є суспільна практика. Інформаційна функція культури передбачає можливість історичного накопичення інформації, що перебуває в розпорядженні людини. Із давніх часів людство закріплювало результати своєї діяльності у знакових системах (у слові, мові, математичних і логічних знаках тощо). Кожна людина, засвоюючи ці системи знаків, вчиться мислити. Особа дізнається про ті або інші предмети, події, явища, виявляє їхні властивості і немов би закріплює, фіксує уявлення і поняття про них, передусім у словах. Думка набуває у слові матеріальної оболонки, у якій вона стає безпосередньою дійсністю для оточення. Завдяки формуванню і закріпленню у слові думка не зникає і не згасає, ледве встигнувши виникнути, вона міцно фіксується в усній або письмовій формі. Фіксація, закріплення, збереження, передача знань за допомогою мови від однієї людини до іншої, від покоління до покоління створюють історичну спадкоємність знань – спадковість. Засвоєння цих знань приводить до розумового розвитку людини, пов'язує її мислення з пізнавальним досвідом усього людства [2, с. 129–130].

Правове мислення – важливий компонент правової культури індивіда. Воно відповідає загальним характеристикам мислення та має власні специфічні риси. На думку О. Овчиннікова, правове мислення – це «феномен правової сфери духовного світу людини, процес розуміння соціально-правової дійсності, що оточує індивіда, результатом якого є, з одного боку, бажане і позитивне право, з іншого – комплекс правових знань, звичок і стереотипів поведінки, що формується й інституціоналізується у правовій свідомості і юридичному світогляді людини» [3, с. 309].

У сучасній літературі існують різні класифікації правового мислення. Водночас часто використовуються підстави, розроблені у психології. Однак варто зважати на те, що деякі з таких класифікацій, наприклад, розподіл мислення на аутистичне і реалістичне [4, с. 73], в юридичній сфері неприйнятні, тому що аутистичне мислення апіорі не може бути правовим. Аутистичне мислення засноване на афективній базі, цілком підпорядковане внутрішнім бажанням, мотивам людини, водночас допускаються логічні суперечності, відбувається викривлення реальності (наприклад – «померлий коханий не помер»).

Існують також розбіжності щодо класифікації правового мислення залежно від характеру діяльності людини. За таким критерієм виокремлюють такі види мислення: наочно-дієве, образне і словесно-логічне (абстрактне) [4, с. 73; 5, с. 8].

Уважається, що у процесі практичної діяльності, що не пов'язана з юриспруденцією, використовується здебільшого наочно-дієве й образне мислення, тоді як вирішення ситуацій правового характеру здійснюється тільки на основі абстрактних понять, які образно не уявляються. Але це видається не зовсім правильним. По-перше, наочно-дієве й образне мислення є генетично попередніми ступенями щодо абстрактного мислення. По-друге, розумова діяльність поєднує в собі елементи різних видів мислення. По-третє, іноді ухвалення юридичних рішень може бути детерміновано сприйняттям і усвідомленням реальних юридичних фактів, наочних (зокрема, матеріальних) прикладів або відповідних образів у сфері права. Прикладом використання наочно-дієвого правового мислення може служити формування суб'єктом лінії поведінки у процесі безпосередньої

реалізації права. Передусім це стосується реалізації права у формах дотримання і виконання. Образне правове мислення включається, наприклад, у разі: дотримання певних зразків поведінки у процесі правової соціалізації; інтерпретації заохочень (стягнень), що застосовуються до інших суб'єктів, і усвідомленні їхнього значення для формування настанов правової поведінки. Дотримання рекомендації як прийому правового регулювання також пов'язане із залученням образного правового мислення, тому що рекомендація є зразком (образом) оптимального шляху досягнення соціально значущого результату.

Поширений в юриспруденції поділ правового мислення залежно від характеру завдань, що вирішуються. За цим критерієм виокремлюють практичне і теоретичне правове мислення [4, с. 73; 5, с. 8].

Практичне правове мислення формується і розвивається у процесі безпосереднього правового життя людини. Воно являє собою інтелектуальні операції, що лежать в основі здійснення окремих видів юридичної діяльності, змістом яких виступають пізнання юридично значущих явищ, осмислення, а також вибір і проектування моделей реалізації правових норм.

Важливою особливістю практичного правового мислення є те, що воно розгортається в умовах жорсткого дефіциту часу. Практичне мислення надає обмежені можливості для перевірки гіпотез, що робить його часом більш складним, ніж теоретичне. Об'єктом практичного правового мислення є обставини реальної дійсності (події та дії), що перетворюються на юридичний факт, а факти беруться до уваги лише такою мірою, якою можуть бути підведені під відому норму права [5, с. 20–23].

Теоретичне правове мислення розглядається як активний процес узагальненого й опосередкованого освоєння правової дійсності, націлений на розкриття її закономірних зв'язків, а також спосіб створення системи правових абстракцій – категорій, понять, принципів і конструкцій, за допомогою яких сприймаються правові явища

На відміну від правового мислення юристів-практиків, теоретичне мислення юристів-науковців не просто може, а часто повинно суперечити чинному законодавству [5, с. 24–25].

Залежно від ступеня новизни результату, що одержується на основі правового мислення, його ділять на: продуктивне (творче) і репродуктивне (відтворюючий) правове мислення.

Продуктивне (творче) правове мислення – це мислення на основі творчої уяви. Головною ознакою продуктивних розумових актів є можливість здобуття нових знань у самому процесі мислення, тобто спонтанно, а не шляхом запозичення ззовні. Репродуктивне (відтворююче) правове мислення відбувається на основі образів і уявлень, почерпнутих із правових джерел. Можливості репродуктивного мислення визначаються наявністю вихідного мінімуму знань [6, с. 49].

Залежно від глибини відображення правової дійсності виокремлюють правове мислення: буденне, професійне і наукове (теоретичне) [5, с. 16]. З метою визначення особливостей правового мислення в нефаховій юридичній діяльності (наприклад, правового мислення нормотворців, співробітників органів внутрішніх справ, медіаторів та ін.) І. Андрюшко запропонувала ввести додатково категорію «компетентне правове мислення» [7, с. 8].

Варто зазначити, що більшість досліджень правового мислення в основному обмежувалися розглядом його формально-логічних аспектів, через що абстрагувалися від ментально-антропологічної, культурної заданості та визначеності

правового мислення, пов'язаності із широким спектром правових явищ. Крім того, навіть у цих роботах найчастіше йшлося тільки про один рівень правового мислення, а саме про мислення професійно-доктринальне. Інші форми його відображення (зокрема, буденне правове мислення) або взагалі ігнорувалися, або розглядалися побіжно [8, с. 40].

Професійне, зокрема компетентне, правове мислення поділяють залежно від видів юридичної діяльності на правове мислення у сфері: правозастосування, правосуддя, правотворчості. Д. Зиков дані різновиди правового мислення позначає як: мислення про правило (легалізм); мислення про рішення (децизіонізм); мислення про порядок і форму (мислення про ідеал).

Мислення про правило (легалізм) властиве представникам органів, що займаються виконавчо-розпорядчим правозастосуванням, а також інших органів, діяльність яких суворо регламентована. Порядок юридично значущих дій і рішень логічно виводиться з нормативно-правових актів, на базі яких ці органи засновані і функціонують.

Мислення про рішення (децизіонізм) має місце передусім у судових органах, діяльність яких, хоча і регламентована буквою закону, але їхнє існування цим не вичерпується, тому що ухвалені рішення повинні не тільки виводитись із буквального сенсу норм права, але і відповідати духу права.

Мислення про порядок і форму (мислення про ідеал) характерно для законодавця як виразника ідеалів і цілей суспільства і держави, який встановлює своєю волею певну модель соціальної організації [9, с. 84].

Поділ правового мислення за рівнями дозволяє виділити дві його інтуїтивно-рефлексивні форми: мислення у праві та мислення про право.

Перша форма – мислення у праві – є базисною і становить невід'ємний елемент механізму дії права. Її зміст становить уся соціально-правова дійсність. Судження щодо неї набувають вигляду оціночних суджень як вираз ціннісного ставлення до світу. Дану форму можна інтерпретувати як загальнопоширене, повсякденне, буденне правове мислення.

Мислення про право залежить від глибини правових знань, може розглядатися як наукове або теоретичне правове мислення, що легітимізує, узагальнює і систематизує результати інтерпретації. Дана форма як результат має судження, що описують в основному позитивно-правовий аспект соціальної дійсності. До неї, з деякими застереженнями, можна також віднести професійне і компетентне правове мислення.

У першому разі йдеться про розуміння, осмислення, наділення об'єктивного суб'єктивно значущим, у другому – про спробу пояснити, узагальнити, систематизувати те, що освоєно першою формою правового мислення. Якщо мислення у праві породжує нормативні судження, то мислення про право надає їм загальності й оцінює їх із позицій загальності. Крім того, мислення про право за допомогою першої форми впорядковує ці позиції, виявляє їхню ефективність [10, с. 11–12].

Дані форми правового мислення функціонують разом, вони завжди співіснують, виходячи на перший план у тій чи іншій розумовій ситуації.

Залежно від ступеня раціональності виділяють: дискурсивне (логічне, аналітичне) та інтуїтивне правове мислення [5, с. 9; 6, с. 50].

Дискурсивне правове мислення опосередковано логікою міркувань, а не сприйняття. У його основі лежить формалізо-

ваний процес здобуття юридичної істини, обумовлений логічними законами і правилами, суворе дотримання яких дозволяє формулювати несуперечливі й обґрунтовані судження. В юриспруденції вельми поширена саме така позиція сприйняття правового мислення. На думку І. Андрюшко, від правосвідомості, яка включає як раціональні, так і нераціональні (емоційні) елементи, правове мислення відрізняється раціональністю, що зумовлює його приналежність до сфери правової ідеології [7, с. 11]. Прихильники даного підходу переконані, що висококваліфікований юрист, який володіє високим рівнем логічної культури, повинен правильно і без особливих проблем здійснювати розумові операції у процесі пізнання феноменів правової реальності: утворювати нові юридичні терміни; надавати їм чіткі й однозначні дефініції; формулювати нові правові норми; робити висновки; уміти легко і правильно застосовувати логічні методи (аналіз, синтез, моделювання, абстрагування тощо). Однак разом із перевагами формально-логічний підхід має і суттєвий недолік: хоча за його допомогою формується коректний ряд операцій правового мислення, але водночас зникає дещо креативне і «живе», те, що повинно бути за творчого розвитку думки [11].

Інтуїтивне правове мислення – це мислення на основі безпосереднього чуттєвого сприйняття і безпосереднього відображення правових явищ. Це ірраціональне, несвідоме явище, що не піддається логічному опису. Воно спирається на наявну в людини здатність, не вдаючись до міркування, раптово відкривати істину, побачити суть явища, знайти рішення проблеми. Рішення такого роду позначається терміном «інсайт» [4, с. 73].

Інсайт (від англ. *insight* – «проникнення в суть, розуміння, осяяння, раптова здогадка, прозріння») – багатозначний термін, що описує складне інтелектуальне явище, суть якого полягає в несподіваному, інтуїтивному прориві до розуміння поставленої проблеми і «раптовому» знаходженні її рішення. Це так зване «пікове переживання», унаслідок якого здійснюється прорив до нового знання [12, с. 117–118].

У сфері людського інтелекту інтуїція і похідне від неї мислення, як і інші види позалогічного мислення, – не аномалія, а найцінніші якості людського розуму. Багато видатних мислителів високо оцінювали їхню роль у пізнанні. Вищим родом пізнання інтуїцію розглядав Б. Спіноза. На думку відомого французького фізика Луї де Бройля, раціональна у своїх основах наука «може здійснювати свої найбільш значні завоювання лише шляхом небезпечних раптових стрибків розуму, коли виявляються здібності, звільнені від важких кайданів суворого міркування, які називають уявою, інтуїцією, дотепністю» [4, с. 73].

Поєднання раціонального мислення й інтуїції дозволяє слідчому проводити оптимальний відбір саме тих фактів, які необхідні для вирішення оперативного і конкретного завдання. Завдяки інтуїції вдається швидко «схопити», побачити кілька можливих шляхів вирішення завдання, вибрати найбільш ефективний із них, знаходити нові, незвичні рішення. Інтуїтивне пізнання розвиває здатність схопити суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; часто дозволяє обрати правильне рішення за нестачі необхідної інформації, її суперечливості або відсутності часу на її осмислення.

Правове мислення не може бути абсолютно об'єктивним, таким, що передбачає відсутність ірраціонального начала.

Воно завжди відчуває на собі вплив пережитих емоцій і навіть включає їх у прихованій формі. «Мислить не «чиста» думка, а жива людина, тому в акт мислення так чи інакше включається і почуття» [4, с. 73–74].

Однак варто зазначити, хоча правове мислення завжди супроводжується переживанням та іншими емоційними станами мислячого суб'єкта, це не заперечує таких його характеристик, як узагальненість і об'єктивність.

У процесі суспільно-історичного розвитку формуються різні парадигми і стандарти правового мислення. Так, Т. Губаєва виділяє два такі логіко-методологічні стандарти: перший сформувався в системі романо-германського права, де домінує дедукція, тобто перехід від загального (закону) до приватного (судова практика); другий – в англо-американському праві, де панує аналогія між прецедентом і приватної ситуацією [13, с. 73–74].

Варто зазначити, що таких парадигм правового мислення можна виділити набагато більше двох. Їх становлення відбувається не тільки в контексті тієї чи іншої правової сім'ї або національної правової системи, але і в різних галузях права, а також у рамках тієї чи іншої наукової юридичної школи.

Відмінності у стандартах і стилях правового мислення у представників різних галузей вітчизняної юридичної науки особливо помітні в дискусіях на засіданнях спеціалізованих учених рад, коли відбуваються обговорення результатів проведених досліджень. Їхні виступи рідко порушують парадигмальні настанови, що склалися в певній галузі науки. Так, якщо правове мислення цивілістів схильне до аналогій, то фахівці із кримінального права дуже обережно ставляться до аналогій і прагнуть чітко вибудувувати свої умовиводи, використовуючи переважно дедукцію або повну індукцію. У свою чергу, теоретики права намагаються прийти до широких узагальнень, вибудовують часом досить абстрактні схеми правового життя, намагаючись «осягнути неосяжне» [11].

Висновки. Отже, проведений аналіз дозволяє глибше проникнути у тканину правового мислення, усвідомити багатогранність цього феномену, дослідити різні його прояви, уникнути термінологічної плутанини, методологічної та теоретичної невизначеності. Особливу увагу приділено розподілу правового мислення на логічне (дискурсивне) й інтуїтивне. Зроблено висновок, що навіть суто раціоналістичний підхід не може бути повністю позбавлений інтуїції, яка розглядається як нераціональний компонент інтелектуальної діяльності, але без претензії на основне значення в даному підході.

Література:

1. Военная психология / под ред. А. Глоточкина. Москва : Воениздат, 1972. 400 с.
2. Основы военной психологии и педагогики : учебное пособие / под ред. А. Барабанщикова, Н. Феденко. Москва : Воениздат, 1981. 366 с.
3. Овчинников А. Правовое мышление : теоретико-методологический анализ. Ростов-на-Дону, 2003. 344 с.
4. Баранов В., Першин В., Першина И. О роли логической культуры в правовом мышлении. *Юридическая техника*. 2016. № 10. С. 72–77.
5. Борурленков Ю. Правовое мышление как интеллектуальная составляющая юридического познания. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2017. № 2. С. 6–41.
6. Орлова О. Підходи до класифікації правового мислення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 47–51.

7. Андрушко І. Правове мислення у різновидах правової діяльності: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2015. 20 с.
8. Мордовцев А. Юридическое мышление в контексте сравнительного правоведения: культурантропологические проблемы. *Известия высших учебных заведений. Серия «Правоведение»*. 2003. № 2. С. 38–49.
9. Зыков Д. О трех видах юридического мышления. *Вестник Волгоградского государственного университета*. 2013. № 2. С. 82–84.
10. Баранов П., Овчинников А. Место и роль правового мышления в духовном мире людей. *Юристы-Правоведы*. 2000. № 1. С. 7–16.
11. Гуляхин В. Правовое мышление и воспитательный процесс. URL: http://e-notabene.ru/lr/article_15376.html.
12. Краткий психологический словарь / сост. Л. Карпенко. Москва : Политиздат, 1985. 431 с.
13. Губаева Т. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. Москва : Норма, 2004. 160 с.

Skurikhin S. Legal thinking: concepts and approaches to classification

Summary. The article is dedicated to exploring the understanding of legal thinking as a phenomenon of legal reality and the analysis of the main approaches to its classification. Installed, that thinking is a process of reflecting in the human mind the complex connections and relationships between objects and phenomena of the objective world. Legal thinking is an important component of an individual's legal culture. It should be considered as a phenomenon of the legal sphere of the spiritual world of human, the process of understanding the social and legal reality that surrounds the individual, as a result of which is, on the one hand is a desirable and positive right, on the other – a complex of legal knowledge, habits and stereotypes of behavior, which is formed and institutionalized in the legal consciousness and legal outlook of human.

Found out, that there are different classifications of legal thinking in modern literature. Common in jurisprudence are the grounds for division of legal thinking depending on: the nature of the tasks being solved; depth of reflection of legal reality; types of legal activity. It is determined that the division of legal thinking into levels allows us to distinguish two of its intuitive-reflexive forms: thinking in law and thinking about law. Found out that in the process of socio-historical development are formed different paradigms and standards of legal thinking. For example, in the system of Romano-Germanic and Anglo-American law.

Particular attention in the article given to the distribution of legal thinking depending on the degree of rationality. According to this criterion distinguish: logical (discursive) and intuitive legal thinking. Logical (discursive) legal thinking is mediated by logic of reasoning, not perception. It is based on a formalized process of obtaining legal truth, conditioned by logical laws and rules, the strict observance of which allows to obtain consistent and well-founded judgments. Intuitive legal thinking is thinking based on direct sensory perception and direct reflection of legal phenomena. This is an irrational, unconscious phenomenon that cannot be described logically. It relies on the ability of a person, without thinking, suddenly, to discover the truth, to see the essence of the phenomenon, to find a solution of the problem.

The analysis makes it possible to penetrate more deeply into the fabric of legal thinking, to realize the versatility of this phenomenon, to explore its various manifestations, to avoid terminological confusion and methodological uncertainty.

Key words: thinking, legal thinking, classification of legal thinking, discursive legal thinking, intuitive legal thinking.